

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ
JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

e-ISSN: 2718-000X

Yıl/Year: 6, Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1

Mart/March-2025

Son Dönem Osmanlı Alimlerine Göre İnkâr Nedenleri

Reasons For Denial According To Late Ottoman Scholars

Talha KOMAY

Dr. Öğrencisi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst.
Dr. Student, Dicle University, Institute of Social Sciences.

Diyarbakır, TÜRKİYE

talhakomay@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9717-2762>

Atıf / Citation: Komay, T. (2025). Son Dönem Osmanlı Alimlerine Göre İnkâr Nedenleri. Genç Mütefekkirler Dergisi. 6 (1), 21-43.

<http://doi.org/10.5281/zenodo.14955983>

Yayın Bilgisi/Publication Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Date Received: 12.12.2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 01.03.2025

Sayfa Aralığı/ Page Range: 21-43

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Yayıncı / Published by: Nihat DEMİRKOL / TÜRKİYE

ÖZET

İnkâr problemine yönelik olarak Kelâm ilmi içerisinde geliştirilen yaklaşımların detaylı bir şekilde incelenmesi, günümüz Müslüman toplumlarının inanç ve düşünce dünyasının anlaşılması ve güçlendirilmesi açısından kritik bir role sahiptir. Bu kapsamda çalışmamızda, bahse konu problemin çözümü adına, mutlak inkâr düşüncesinin Osmanlı Türkiye'si'ne girişiyle beraber, onunla ilk muhatap olan başta Kelâmcılar olmak üzere İslâm düşünürlerinin tecrübelerinden faydalanılması amaçlanmaktadır. Makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İslâm dünyasında etkisini göstermeye başlayan inkâr akımlarının, İslâm toplumları üzerinde nasıl yayılma alanı bulduğunu ve bu yayılmanın temel nedenleri incelenmektedir. Makale XIX. ve XX. yüzyılda Avrupa kaynaklı materyalizm, pozitivizm, natüralizm gibi felsefi akımların İslâm coğrafyasına giriş yollarını ve Osmanlı ulemasının bu yeni fikirler karşısındaki yaklaşımlarını konu almaktadır. Ayrıca, bu dönemde ortaya çıkan Batıcı düşüncelerin etkisiyle ateist karakter taşıyan felsefi akımların toplumda kabul görme süreçleri analiz edilmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde, inkâr düşüncesinin Türkiye'ye giriş süreci ve bu konuda telif edilen eserlerin tespiti yapılacaktır. İkinci bölümde, öncelikle inkâr olgusunun tanımı üstünde durularak, çalışmamızda inkâr ile anlatılmak istenen problem açıklanacaktır. Sonrasında ise, tespit edilen eserler üzerinden mutlak inkâr düşüncesinin psikolojik, sosyolojik ve bilişsel boyutları analiz edilecek ve sınıflandırılacaktır. Sonuç olarak, dönemin İslâm alimleri tarafından tespit edilen inançsızlık nedenlerinin günümüz İslâm dünyasında yaşanan inanç sorunlarının anlaşılmasına katkı sağlayabileceği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Osmanlı, Türkiye, İnkâr, İnkâr Nedenleri

ABSTRACT

A detailed examination of the approaches developed within the science of Kalam towards the problem of denial has a critical role in understanding and strengthening the world of belief and thought of today's Muslim societies. In this context, in our study, we aimed to benefit from the experiences of Islamic thinkers, especially the Kalamists, who were the first to deal with the idea of absolute denial when it entered Ottoman Turkey, in order to solve the problem in question. The article examines how atheistic currents of thought, which began to show their influence in the Islamic world in the last period of the Ottoman Empire, spread to Islamic societies and the main reasons for this spread. It covers the ways in which philosophical currents such as materialism, positivism, and naturalism originating from Europe entered the Islamic geography in the 19th and 20th centuries and the approaches of the Ottoman scholars towards these new ideas. In addition, the acceptance processes of philosophical currents with atheistic characteristics in society under the influence of Western ideas that emerged during this period were analyzed. In the first part of the study, the process of the introduction of the idea of denial to Turkey and the determination of the works written on this subject will be determined. In the second section, firstly the definition of the phenomenon of denial will be emphasized and the problem that is intended to be explained with denial in our study will be explained. Then, the psychological, sociological and cognitive dimensions of the idea of absolute denial will be analyzed and classified through the identified works. As a result, it is emphasized that these reasons for disbelief identified by the Islamic scholars of the period can contribute to the understanding of the problems of belief experienced in today's Islamic world.

KeyWords: Kalam, Ottoman, Türkiye, Denial, Reasons for Denial

GİRİŞ

İslam akidesinin korunması hususunda, kelamcılarının en temel görevinin inkâr akımlarına karşı mücadele etmek olduğu aşikârdır. Bu bağlamda, inkâr fikirlerinin ortaya çıkış ve yayılma sebeplerinin tespit edilmesi, söz konusu mücadelenin en kritik aşamasını teşkil etmektedir. Zira bir hastalığın tedavisi, ancak doğru teşhis konulması durumunda mümkün olabilmektedir. Bu çalışmada, konuyla ilgili olarak geçmiş dönem İslam âlimlerinin tecrübelerinden yararlanma yoluna gidilecektir. Daha açık bir ifadeyle, ateistik düşüncenin İslam coğrafyasına girişiyle beraber, bu akımların toplumda kabul görmesinin, o dönem İslam alimleri tarafından nasıl değerlendirildiğinin tespiti hedeflenmektedir. Bu bağlamda, 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı Türkiyesi'ndeki İslam âlimlerinin, inkâr düşüncesinin toplumda yerleşme nedenlerine dair yaptıkları analizler ele alınacaktır.

Söz konusu tarihsel dönemde İslam âlimlerinin yaptığı tespitler ve geliştirilen yaklaşımlar, çağdaş benzer problemlerin çözümlenmesi bakımından son derece kritik bir referans niteliği taşımaktadır. Zira bahsi geçen düşünürler, modern dönem inkârcı akımlarla ilk karşılaşan ve bu süreçleri teorik ve pratik düzlemde analiz eden İslam entelektüelleri olarak özgün bir konumda yer almaktadırlar. Ayrıca, hilâfetin merkezi konumunda bulunan ve İslam entelektüel birikimi açısından oldukça zengin olan bir ortamda, tüm inançları reddeden tezlerin toplumda karşılık bularak zamanla yayılması, kelam ilmi perspektifinden derinlemesine bir incelemeyi ve eleştirel bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.

Çalışmada öncelikle, bahsi geçen tarihsel dönemin tespiti yapılacaktır. Böylece, çalışma konusu açısından uygun olan eserleri ve müelliflerini belirleme imkânı sağlanacaktır. İnceleme alanına dâhil edilen eserler tespit edildikten sonra, inkar olgusunun tanımı üstünde durularak, çalışmamızda inkar ile anlatılmak istenen problem açıklanacaktır. Son olarak bahse konu eserlerde işlenen inkâr nedenlerinin tasnif ve kompozisyonu gerçekleştirilecektir.

1. Son Dönem Osmanlı

1.1. Dönemin Tespiti

Osmanlı Devleti'nin son döneminde belirginleşen inkâr söylemleri, Batı'dan transfer edilen ateistik ideolojilerle yakın ilişki içerisinde. Bu nedenle, inkâr söylemlerinin ortaya çıkış sürecini ve nedenlerini araştırmak, söz konusu ideolojilerin Osmanlı coğrafyasına giriş sürecinin incelenmesini de gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda konunun üç temel aşamada araştırılması gerekmektedir: İlk olarak bu ideolojilerin Avrupa'daki gelişim süreci, ikinci olarak bu ideolojilerin transferine zemin hazırlayan Osmanlı-Avrupa ilişkileri ve son olarak da bu ideolojilerin Osmanlı toplumunda yayılmasına neden olan faktörler ele alınmalıdır.

Bu çalışmanın odak noktasını, yukarıda bahsedilen üçüncü aşama oluşturmaktadır. Bununla birlikte, ikinci aşama olarak belirtilen ideolojilerin transfer süreci, bu fikirlerin toplumdaki yansımalarını ilk kez analiz eden eserlerin tespiti açısından önem taşımaktadır. Ayrıca, konunun bütünlüğü açısından, ateistik düşüncenin Avrupa'daki gelişim sürecinin de kısaca ele alınması yararlı olacaktır. Bu nedenle çalışmada öncelikle, ateistik düşüncenin Avrupa'daki tarihsel gelişimi özetlenecektir.

Modern dönem maddeci düşüncenin gelişimi ve dönüşümü incelendiğinde, bu akımın antik dönemdeki görünümünden farklılaştığı gözlemlenmektedir. İlk çağlarda önemli bir etki alanına sahip olan maddeci düşünce, orta çağda dinî paradigmanın hâkimiyeti nedeniyle etkinliğini yitirmiştir. Ancak 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da pozitif bilimlerde yaşanan gelişmeler, doğa olaylarının bilimsel açıklamalarının artması ve teknolojik ilerlemeler, toplumların düşünce dünyasında maddeci bir perspektifin yeniden güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Dikkat çekici bir husus olarak, 18. yüzyılda yeniden canlanan maddeci düşünce, günümüzdeki formundan farklı olarak mutlak bir ateistik karaktere sahip değildi. Bu dönemde maddeci felsefeyi benimseyen birçok düşünürün aynı zamanda teistik bir dünya görüşüne sahip olduğu bilinmektedir. Ancak 19. yüzyıla gelinmesiyle birlikte günümüzdeki formuna benzer şekilde ateistik bir karaktere bürünen maddecilik, farklı disiplinlerden bilim insanlarının da katkısıyla küresel ölçekte yaygınlık kazanmaya başlamıştır.(İzmirli, 2018, s. 333)

Avrupa'da maddeci düşüncenin gelişim süreci incelendiğinde, bu fikrî yapının materyalist felsefe, pozitivist epistemoloji ve evrim teorisi gibi felsefi-bilimsel teorilerle etkileşim içinde olduğu ve nihayetinde ateist düşüncenin ortaya çıkışına zemin hazırladığı görülmektedir. Söz konusu felsefi ve ideolojik akımların gelişiminde, Fransız İhtilali'ni de tetikleyen faktörlerden olan siyasi otoritenin baskıcı tutumu ve skolastik düşüncenin dogmatik yapısına karşı gelişen toplumsal tepkinin belirleyici rol oynadığı anlaşılmaktadır.(Hilmi, 2018, s. 41) Bu süreçte maddeci düşüncenin, başlangıçtaki felsefi karakterinden sıyrılarak daha sistematik ve bilimsel bir zemine oturduğu gözlemlenmektedir. Pozitif bilimlerdeki gelişmelerin de etkisiyle, farklı akademik disiplinlerde kendine yer bulan maddeci düşünce, 19. yüzyılda belirgin bir paradigma değişimine uğrayarak ateistik bir dünya görüşüyle bütünleşmiştir. Bu dönüşüm, söz konusu inkar düşüncesinin etki alanını genişletmiş ve küresel ölçekte yayılmasını hızlandırmıştır.

Bu bağlamda, Avrupa'da gelişen ateist düşüncenin, sadece felsefi bir hareket olmaktan öte, dönemin sosyo-politik koşullarıyla yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Özellikle kilise otoritesinin bilimsel gelişmelere karşı takındığı tutucu tavır ve mutlak monarşilerin baskıcı yönetim anlayışı, rasyonel düşünceye dayalı yeni bir dünya görüşünün ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Bu süreçte tahrif edilmiş Hıristiyanlığın kurumsal yapısına karşı gelişen tepkinin de önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Kilise kurumunun, çarpıtılmış dinî öğretileri baskıcı yöntemlerle topluma dayatması ve hakikat arayışındaki düşünürleri çeşitli yaptırımlarla susturmaya çalışması, başlangıçta Hıristiyanlığa yönelik olan eleştirel düşüncenin zamanla tüm dinlere karşı genelleştirilmesine yol açmıştır.(Ertuğrul, 1928, ss. 690-692; Günaltay, 1339, s. 46) Böylece, özünde kurumsal din anlayışına yönelik olan itiraz, genel anlamda din olgusunun kendisinin reddedilmesine evrilmiştir.

İkinci aşamada ise bu ideolojilerin Türkiye'ye geliş döneminin tespiti açısından Osmanlı-Avrupa ilişkileri vardır. Bu ideolojilerin Osmanlı toplumuna girişi, söz konusu ilişkilerin dolaylı bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Önemli bir husus olarak, bu fikrî akımların Osmanlı düşünce dünyasına ilk intikali, doğrudan bir inanç/inançsızlık sistemi şeklinde değil, çeşitli bilimsel ve felsefi disiplinler içerisinde birer ekol olarak gerçekleşmiştir. Bu durum, söz konusu ideolojilerin Osmanlı toplumunda kademeli bir şekilde yer edinmesine ve zamanla daha belirgin bir hal almasına zemin hazırlamıştır.

Avrupa ile bu yönde olan ilişkilerimiz Batı medeniyetine karşı ilgimiz ile başlar. Bu ilgi, devletlerarası düzeyde yaşanan siyasi ve askeri başarısızlıklardan sonra 18. yüzyıl başlarında Fransa'ya Mehmet Çelebi'nin (1670-1732) özel elçi olarak gönderilmesiyle somut bir tutuma dönüşmüştür. Mehmet Çelebi'den siyasi vazifesinin yanı sıra bazı teknik ve ilmi gelişmelerin, Osmanlıda uygulanabilir olanlarının raporlanması istenmiştir. Bundan yaklaşık bir yüzyıl sonrasında, 1839 yılında Tanzimat Fermanının ilan edilmesiyle bazı teknik ve ilmi ilerlemelerin Batıdan alınması yönündeki tutum, siyasi ve sosyal alana da kaymıştır.(Özervarlı, 2019, ss. 55-57)

Tanzimat Fermanı ile birlikte Batı medeniyetinin tesirlerine resmen açılan Osmanlı Devleti'nde Tanzimat aydınları, Batıcı anlayışların yeşermesine zemin hazırlayan bir kültürel ortam oluşturmaya başlamışlardır. Tanzimat Fermanı sonrasında edebiyat ve felsefe sahasında Batı'dan yapılmaya başlanan tercüme, II. Meşrutiyet'ten sonra fikir sahnesine çıkacak olan ve her yönüyle Batılılaşma taraftarı olan Batıcı zihniyetin temelini atmıştır. Bu süreçte dikkat çeken önemli bir husus, Batıcı aydınların Tanzimat'ın öngördüğü geleneksel ve modern unsurların bir arada var olduğu çoğulcu toplum yapısını reddetmeleridir. Bu aydınlar, radikal bir zihniyet dönüşümünü hedefleyerek, toplumsal yapıyı tamamen Batı modernizmi doğrultusunda şekillendirme gayretine girmişlerdir.(Kutluer, 1992)

Bu dönemde ortaya çıkan Batıcı aydınların, Batı medeniyetini bütüncül bir şekilde benimseme eğilimleri, Avrupa'da gelişen materyalist ve seküler düşünce akımlarının Osmanlı toplumuna nüfuz etmesinde katalitik bir rol oynamıştır. Söz konusu ateistik düşünce sistemlerinin Osmanlı entelektüel sahasına girişi, çeşitli kanallar üzerinden gerçekleşmiştir: Batı edebiyatından yapılan çeviriler ve edebi akımların etkisi, modernleşme sürecinde yeniden yapılandırılan eğitim kurumlarındaki müfredat değişiklikleri, istihdam edilen yabancı eğitimciler, faaliyete geçen yabancı eğitim kurumları ve Avrupa'ya tahsil için gönderilen öğrenciler, bu düşünsel transferin başlıca mecraları olarak öne çıkmıştır.(Korlaelçi, 2018, s. 143)

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı İmparatorluğu'nda basın-yayın faaliyetlerinde kayda değer bir çeşitlenmeye yol açmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan çok sayıda yeni süreli yayın, Avrupa'daki çağdaş düşünce akımlarının ve ideolojik tartışmaların Osmanlı entelektüel sahasına aktarılmasında önemli bir işlev görmüştür. Söz konusu düşünsel

çoğulculuk, materyalist felsefenin toplumsal zeminde kök salması için müsait bir ortam teşkil etmiştir.(Akgün, 1988, s. 96) İkinci Meşrutiyet'in sağladığı düşünce özgürlüğü atmosferinde, Batı medeniyetinden yapılan kültürel transferler, felsefi düzleme de yayılmıştır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, Avrupa'da yüzyıllardır süregelen ateizm-teizm eksenli felsefi münakaşalar, Osmanlı-Türk düşünce dünyasında da yankı bulmuş ve İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren bu tartışmalar belirgin bir şekilde kendini göstermeye başlamıştır.(Bolay, 1979, s. 23)

Öyle görünüyor ki ideolojilerin girişi genel olarak Tanzimat fermanı sonrasına, ciddi manada yayılmaya başlaması ise II. Meşrutiyet zamanına tekabül etmektedir. Esasında kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla; düşünsel özgürlük alanının genişlemesiyle paralel biçimde, muhtelif fikri akımlar gibi inkarcı düşünce sistemleri de kendilerine daha geniş bir etki alanı bulmuş ve müntesip sayıları kayda değer bir şekilde artmıştır. Bu bağlamda, araştırmanın sınırlarının Tanzimat'tan başlayarak II. Meşrutiyet sonrası dönemi kapsayan yaklaşık yüzyıllık süreci ihtiva etmesi metodolojik açıdan uygun görünmektedir.

1.2. Eser ve Müellif Tespiti

Çalışmada öncelikle, bahsi geçen tarihsel dönemin tespiti yapılacaktır. Böylece, çalışma konusu açısından uygun olan eserleri ve müelliflerini belirleme mümkün olacaktır. İnceleme alanına dâhil edilen eserler tespit edildikten sonra, inkar olgusunun tanımı üstünde durularak, çalışmamızda inkar ile anlatılmak istenen problem açıklanacaktır. Son olarak bahse konu eserlerde işlenen inkâr nedenlerinin tasnif ve kompozisyonu gerçekleştirilecektir.

Batı merkezli olarak ortaya çıkan başta Materyalizm, Pozitivizm, Natüralizm ve Darwinizm gibi ateistik karakter taşıyan fikri akımların 19. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı'da giderek yaygınlaşması, bu akımlar karşısında dini ve kültürel değerlerini savunma güdüsüyle hareket eden gelenekçi ve muhafazakar kesimlerin muhalefetini de beraberinde getirmiştir.(Bulğen, 2016, ss. 408-409) Bir kısım ulema, söz konusu fikri mücadele sürecinde, inkarcı akımların zemin kazanmasına ve yaygınlaşmasına sebebiyet veren âmilleri tahlil ederek, tespit ettikleri faktörler üzerinden meselenin çözümüne yönelik metodolojik yaklaşımlar geliştirme gayretine girişmişlerdir.

Söz konusu entelektüel meydan okumada tasavvuf, kelam ve İslam düşüncesinin muhtelif disiplinleri ortaya çıkan problemi kendi usulleri çerçevesinde çözmeye çalışmışlardır. Kelam ilmi özelinde incelendiğinde, Batı kaynaklı tenkitler ve küresel ölçekte yayılma eğilimi gösteren ateist akımların tesiriyle, klasik literatürde tali bir konuma sahip olan ispat-ı vâcip meselesi etrafında yeni bir düşünsel külliyatın teşekkül ettiği müşahede edilmektedir.(Özdiñ, 2016, ss. 240-241)

Konumuz açısından inceleme sahasına giren bu dönem kitaplarını iki kısma ayırabiliriz. Bunlardan ilkinin klasik kelam meselelerini ihtiva etmekle beraber, güncel problemlere yer ayıran Kelam kitapları olarak tanımlayabiliriz. Örneğin; Abdüllatif Harputi (1842-1914) “Tenkîhu'l Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm” ve İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946) “Yeni İlm-i Kelam” isimli eserlerinde klasik kelam meselelerinin yanında güncel problemlere de temas etmişler. Yine M. Şemseddin Günaltay (1883-1961) ispat-ı vacip ve ruh nazariyelerini ele aldığı “Felsefe-i Üla” eserinde materyalist iddialara ve bu iddialara karşı ortaya koyduğu cevaplara yer vermiştir. Bu alana, Said Nursi'nin (1878-1960) “Risale-i Nur Külliyatı” ismini verdiği eserini de dahil etmemiz gerekir. Zira bu külliyat; birçok muhtelif dini konuları ihtiva etmekle birlikte, güncel inkar akımlarının ortaya attığı iddialara, çoğunlukla bu iddiaları zikretmeden, kelami tarzda cevapların verildiği risaleleri de içermektedir. Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) ve temel eseri Mevkıfu'l-Akl da bu meyanda kaydedilmesi gereken eserlerdendir. Yeni ilmi kelam mesailine yoğun mesai sarf etmiş olan Mısır'lı Muhammed Ferid Vecdi (1878-1954) de inkarcı akımlara karşı eser ve yazılar kaleme almıştır.(Tanrıkulu, 2022, ss. 52-53)

İkinci kısımda ise yalnızca bahsi geçen problemlerin ele alındığı reddiye türü eserler vardır. Bu tür reddiyeleri de kendi içinde ikiye ayırmakta fayda vardır:

Bunlardan ilki doğrudan bir ideolojiye karşı reddiye tarzı yazılan eserlerdir. Bunlara Filibeli Ahmed Hilmi'nin (1865-1914) “Allah'ı İnkâr Mümkün müdür” ve “Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz” eserleri ile İsmail Fenni Ertuğrul'un (1855-1946) “Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali” eserini örnek verebiliriz.

Diğerleri ise ateist ideolojiye reddiye olmakla birlikte bu reddiyeyi, telif edilen bir kitap üzerinden yapan eserlerdir. Örneğin; Filibeli Ahmed Hilmi'nin “Huzur-u Akl-ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti” (Celal Nuri'nin Tarih-i İstikbal adlı eserinin Mesail-i

Fikriyye başlıklı birinci cildine reddiyedir); Mehmed Ali Ayni'nin (1868-1945) "Reybilik, Bedbinlik, Lailahilik Nedir?" (Tevfik Fikret'in yazdığı Tarih-i Kadim şiirine reddiyedir); İsmail Ferid'in (1852-?) "İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun" (Doktor Bücher'in Madde ve Kuvvet eserine reddiyedir); Harputizade Hacı Mustafa Efendi'nin (1867-1920) "Red ve İspat" (Doktor Bücher'in Madde ve Kuvvet eserine reddiyedir); İsmail Fenni Ertuğrul'un "Kitab-ı İzale-i Şukûk" (Reinhart Pieter Anne Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından Târîh-i İslâmiyyet adıyla tercüme edilen eserine reddiyedir) isimli eserlerini bu tasnif içerisinde sayabiliriz.

Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) başta olmak üzere, Beyan'ül-Hak, Mahfel, Liva-i İslam, Mekatip ve Medaris gibi birçok dergi türü yayınlar ile de İslami çalışmalar yürütülmüştür.(Bolay, 1979, s. 24) Bu dergiler içerisinde Sebilürreşad;, birçok farklı ilim dalına ait yazıların yer alması, sonraları kitaplaşan birçok makalenin yayınlanması, Yeni İlm-i Kelam'ın gerekliliği üzerine cereyan eden tartışmaların yaşanması(Özdingç, 2016, s. 245) ve gerek ilmi çeşitlilik gerekse neşir hareketliliğinin daha fazla olması nedeniyle diğerlerine göre ön plana çıkmıştır.

2. İnkâr ve Nedenleri

İnkâr, kavram olarak bilmemek, hoş görmemek, yasaklamak anlamında ve "nekr" kökünden türeyen "أنكر ينكر" fiilinin mastarıdır. Kur'an'da 37 defa geçen bu kelime, altı yerde Allah'ın ayetlerini, nimetlerini, peygamberlerini, Kur'an'ı ve ahireti inkâr sadedinde küfür ile eş anlamda kullanılmıştır. Diğer ayetlerde ise yadırgama, tanıyamama, küçük, çirkin ve azap gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca Kur'an'da inkâr ile eş anlamlı olarak küfür, cuhud, kizb ve ilhad gibi kavramlar da kullanılmıştır.(Coşkun, 2014, ss. 27-30)

Klasik İslam düşüncesinde inkâr, daha çok dini hakikatlere karşı gösterilen bir tavır olarak ele alınmıştır. Bu tavır, çoğunlukla "küfür" kavramıyla ilişkilendirilmiş ve iman esaslarını reddetmek anlamında yorumlanmıştır. İnkâr kavramının kullanımında; mezheplerin iman ve küfür tanımlamaları ve sınırlamaları konusunda farklı yaklaşımları sebebiyle literatürde nüanslar barındıran bir çeşitliliğe rastlamak mümkündür. Nitekim ameli imandan bir cüz kabule edenler, amelin eksikliğini, o amelin farz oluşuna olan iman eksiliğine bağlamakta ve bu ameli durumu bir inkâr tutumu olarak tanımlayabilmektedir. Öte taraftan ameli yalnızca marifet olarak kabul edenler, "cehl" kavramını inkâr ile eş

anlamli olarak kullanabilmektedir. Ancak İslam düşüncesinde daha geniş kapsamlı kabul gören “iman kalbin tasdikidir” şeklinde yapılan tanımlamaya göre; inkar, tasdikink yokluğunu anlatır. Bu bütün iman esaslarını topyekun kabul etmeme olabileceği gibi kısmi bir ret biçiminde de tezahür edebilmektedir.(Coşkun, 2014, ss. 63-67; Sinanoğlu, t.y.)

Bizim bu çalışmada kullanacağımız inkâr kavramı, ontolojik bağlamda sonsuz ilim, irade ve kudret nitelikleriyle evreni yaratan, varlığını sürdüren, özü itibariyle aşkın ve sıfatlarının etkinliğiyle evrende içkin olan tanrısal varlığın kategorik reddi anlamını taşımaktadır. Öte taraftan, tanrısal varlığı düşünsel bir problematik olarak ele almayan ve hayatlarını tanrısal bir failin var olduğunu kabul etmeksizin inşa eden bireyleri betimleyen "negatif ateizm" yaklaşımının inkâr konsepti dışında değerlendirilmesi gerekmektedir.(Çetin, 2002, s. 90) Zira bu tür tutumlar, bilinçli seçim ve rasyonel argümantasyon süreci içermediğinden inkâr kategorisine dahil edilememelidir.

İnkâr düşüncesinin yaygınlaşmasının temelinde, inançlardaki zayıflıkların önemli bir rol oynadığı şüphesizdir. Kanaatimizce bu zayıflığın kaynağı, inanç sisteminin özü değil, esasen bireylerin kendi inanç yapılarında gözlemlenen bozukluklardır. Başka bir ifadeyle, bir Müslümanın inançsızlığı tercih etmesi, İslam’ın inanç sisteminin özünden kaynaklanan bir sorunla değil, bireylerin zihin dünyalarında şekillendirdikleri inanç yapılarında var olan eksikliklerle ilişkilidir.

İnkârın nedenlerini sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek için, bu nedenleri belirli bir sistematik çerçevede sınıflandırmak önemlidir. En uygun yaklaşım, inanç ve inançsızlığı, insanın diğer tutumları gibi ele alarak bu bağlamda bir tasnif yapmaktır. Zira inkar yalnızca bir reddediş değil, aynı zamanda bir iddia, bir duruş ve bir dünya görüşü olarak da tanımlanmıştır. Dolayısıyla diğer tutum ve davranış tarzlarında olduğu gibi inkar bileşenleri de belirli kategorilere ayrılabilir. Bireyin tutumlarının psikolojik, sosyolojik ve bilişsel bileşenlerden oluştuğu dikkate alındığında, inançsızlığın ortaya çıkış ve gelişiminde etkili olan faktörleri de bu üç ana başlık altında toplamak mümkündür.(Sevinç, 2016, ss. 49-50) Bu bağlamda, inkârın bireysel psikoloji, toplumsal normlar ve epistemolojik yaklaşımlar tarafından şekillendirildiği söylenebilir.

Bu şekilde bir sınıflandırma yaptıktan sonra, çalışmamızın temel odağını oluşturan son dönem Osmanlı âlimlerinin tespit ettiği inkâr nedenlerini, belirlediğimiz tasnif perspektifi doğrultusunda ele almaya çalışacağız. Ancak, burada belirtmek gerekir ki bahsedilecek nedenler, tek başına birer inkâr sebebi olarak değil, bireyin inkâr düşüncesini tercih etmesinde diğer unsurlarla birlikte etkili olan faktörler şeklinde değerlendirilmelidir. Bu bakış açısı, inkârın nedenlerini daha geniş bir bağlamda ve çok boyutlu bir yaklaşımla anlamamıza olanak tanıyacaktır.

İnkâr nedenlerinin analiz edileceği bu çalışmada metodolojik yaklaşımımız, dönemin âlimlerinin görüşlerini bireysel düzeyde ele almak yerine, bütüncül bir perspektiften değerlendirmek şeklinde olacaktır. Bu bağlamda, söz konusu dönem İslam ulemasının fikrî birikimi, tek bir düşünce dünyasının yansımaları olarak ele alınacak ve incelenen eserlerde tespit edilen inkâr nedenleri, dönemin kolektif analizi olarak değerlendirilecektir. Böylece, dönemin düşünce dünyasının bütüncül bir perspektifle sunulması mümkün olacaktır.

2.1. Psikolojik Nedenler

İnkâra yol açan psikolojik nedenlerin başında, dinin getirdiği bazı sınırlamalardan kurtulma isteği yer almaktadır.(Ertuğrul, 2017, s. 203; Harputizade, 2014, ss. 114-115) Dinin emir ve yasaklarının insana yüklediği sorumlulukları, kaçınılması gereken bir zahmet olarak gören bakış açısı, inkarcıların bu yükümlülüklerden kaçınmak amacıyla inkâr düşüncesine yönelmelerine neden olabilmektedir. Bu bağlamda, inkâr, birey için sorumluluktan kurtulma çabasıyla bağlantılı bir kaçış noktası olarak değerlendirilebilir.(Nursi, 2010, ss. 79-81)

Dinî inancın öngördüğü dünyevi sınırlamalardan kaçınma arzusunun yanı sıra, uhrevî ceza korkusundan kurtulma isteği de inkâr düşüncesinin gelişiminde önemli bir duygusal faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınırsız bir özgürlük arayışı içinde olan bazı bireylerin, bu tür bir özgürlüğü vaat eden inkâr düşüncesine yöneldikleri görülmektedir. Bu eğilimin temelinde, dünyevi hazları sınırsız bir şekilde deneyimleme arzusu ve dinin uyarı ve tehditlerinden kurtulma isteği yatmaktadır.(Hilmi, 2018, ss. 32-34) Kuran'da bu durum şu ayet ile izah edilmiştir: “*Arzularını tanrı yerine koyan, Allah'ın -bilgisine rağmen (sapmayı tercih ettiği için)- kendini saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği,*

gözüne de perde çektiği kimseyi bir tasavvur et! Allah'tan sonra onu kim yola getirecek? Düşünmüyor musunuz?"¹

Burada ortaya çıkan problem, kişinin ameli yükümlülüklerden kaçınmak için kendi inanç yapısını değiştirme boyutudur. Bu durumun bir yönüyle izahı; dinin yasakladığı bir tutum içerisinde bulunan şahsın, o hareketinin gayb aleminin varlıklarınca görülmesini, bu hareketinden hesaba çekilmeyi ve sonuç olarak o hareketi nedeniyle ceza çekmeyi istememesi ve bu isteksizliğin boyutu arttıkça onu meleklerin inkarına doğru götürebilecek olmasıdır. Bu tarz bir duygu dünyası içerisinde olan kimse daha sonra bu tutumunu yani inkara olan meylini bilişsel olarak temellendirmeye çalışabilmektedir. Bu süreçte kişi, yadsıma düşüncesini destekleyebilecek en küçük belirti veya işareti dahi, kesin bir kanıt olarak değerlendirebilmektedir.(Nursi, 2010, s. 5) Dikkat çekici bir husus olarak, bu güçlü arzu, bireyleri paradoksal bir duruma sürükleyebilmektedir: Ahiret hayatında ceza görme ihtimalinin meydana getirdiği görece hafif kaygıdan kurtulma adına, ölümden sonra hiçliğe dönüşme düşüncesinin sebep olduğu çok daha derin psikolojik sarsıntılar göze alınabilmektedirler.

İnkâr probleminin psikolojik nedenlerinden biri de intikam hissiyle şekillenen ruh halidir. Bu bağlamda, toplumsal yaşamda çeşitli zorluklarla karşılaşan veya yoksulluk içinde yaşayan bireyler, sahip oldukları bozuk inanç yapısı nedeniyle, içinde buldukları olumsuz durumun sorumlusu olarak Yaratıcıyı görebilmektedirler. Bu algı biçimi, söz konusu bireylerde derin bir öfke ve bunun sonucunda gelişen öç alma duygusunu tetikleyebilmektedir. Böylece birey, inandığı Yaratıcıya karşı bir tür başkaldırı olarak, O'nun varlığını yok sayma yoluna gidebilmektedir.(Hilmi, 2018, ss. 32-34) Bu süreç, bireyin inanç yapısındaki bozuklukların, yaşamsal zorluklar karşısında nasıl daha derin bir yıkıma dönüşebildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu durum, sağlıklı bir inanç yapısının, hayattaki zorluklarla başa çıkmada ne denli önemli bir rol oynadığını da ortaya koymaktadır.

Bir diğer psikolojik olgu ise sürekli kuşku durumudur. İnsanın varoluş nedenlerini düşünmesi doğal bir eğilim olmakla birlikte, bazı bireyler iç dünyalarındaki derin kuşku nedeniyle bu doğal düşünme sürecinde kesin bir yargıya ulaşamamaktadırlar.

¹ Kuran Yolu (Erişim 5 Mayıs 2021), el-Casiye 45/23

Sonuç olarak, varlığın anlamını sorgulamaktan uzaklaşmakta ve bu düşünsel çabadan vazgeçmektedirler. Bu kuşku durumu, bireyin bilişsel süreçlerinde bir tıkanmaya yol açmakta ve varoluşsal sorgulamaların sağlıklı bir biçimde yürütülmesini engellemektedir.(Ayni, 2014, ss. 54-57; Vecdi, 1909a, s. 27) Buna paralel olarak ele alınabilecek bir başka psikolojik olgu da vesvese halidir. “Zann-ı galip” düzeyinde inanılan bir olguya ilişkin bazı kuruntular sonucunda ortaya çıkan vesvese durumu, bireylerin inkar eğilimine neden olabilmektedir. Nitekim taklit yoluyla bir inanca bağlanan insanlara, dinî yaşantılarındaki eksiklikler ve bozukluklar nedeniyle dinden çıktıklarına dair gelen kuruntular, bireyin inancını sarsmakta ve vesvese olarak adlandırılan bir ruh haliyle farklı bir inanç geliştirmesine neden olabilmektedir.(Nursi, 2013, s. 128)

2.2. Sosyolojik Nedenler

İnkâr, bireysel eğilimlerin yanı sıra toplumsal dinamiklerle de şekillenen karmaşık bir olgudur. Bu bağlamda, inkârın sosyolojik nedenleri, toplumun entelektüel, kültürel ve sosyal yapısından beslenen çok boyutlu bir mekanizma olarak öne çıkmaktadır. İnceleme alanımız olarak son dönem Osmanlı’da ise bu tür sosyolojik nedenlerin daha çok toplumun entelektüel yapısını ve düşünce dünyasını yönlendiren aydın ve ulema zümresi üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bahse konu dönemde; bazı aydınların seküler düşünce sistemlerini ve ideolojilerini aktif olarak savunması, bazı İslam düşünürlerinin ise bu süreçte sessiz kalarak veya yetersiz karşı argümanlar geliştirerek inkâr fikrinin yayılmasına neden olduğu görülmektedir.

Nitekim toplumların büyük çoğunluğunu oluşturan kitleler, entelektüel çaba gerektiren düşünme süreçlerini çoğunlukla başkalarına devretme eğilimi göstermektedir. Bununla birlikte, kitleler başlangıçta düşünme eyleminden kaçındıkları gibi, kabul ettikleri fikirlerin doğruluğunu sorgulama ve analiz etme sürecinden de uzak durmaktadırlar.(Hilmi, 2018, s. 32) Hal böyle olunca toplumun entelektüel kesimi tarafından popüler ancak zararlı felsefi yaklaşımların yaygınlaştırılması durumunda, toplumun geniş kesimlerinin bu düşünce sistemlerinden etkilenmesi kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu vakianın bir tezahürü; batı medeniyet havzasından faydalı unsurları seçme yetkinliğinden yoksun olan aydın kesimin, daha kolay bir yöntem olan doğrudan taklit yoluyla, Batı medeniyeti ürünlerini ülkeye transfer etmesidir. Oysa

gelişime katkı sağlaması amacıyla başka bir medeniyetin unsurlarından istifade ederken, toplum için zararlı yönlerini ayıklayabilme kapasitesi, bir milleti terakki hedefine ulaştıracak başat faktördür. Ancak bahse konu dönem içerisinde, bu yönde bir hedefin yoksunluğundan olsa gerek; bu tarz bir usulün geliştirilemediği görülmektedir. Bu durum, çeşitli sorunlu felsefi yaklaşımların toplum genelinde yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır (Hilmi, 2016, ss. 36-51)

Toplumun inkarcı düşünce eğilimleri göstermesinde, İslam alimlerinin bazı metodolojik hatalarının da etkili olduğu görülmektedir. İslam alimlerinin öteden beri süregelen klasik tartışmalara odaklanmaları ve lafzi ayrılıklara takılıp kalmaları, pozitif bilimlerden uzaklaşmalarına ve bilimsel gelişmelerin vardığı sonuçlardan habersiz kalmalarına neden olmuştur. Ayrıca bir grup İslam aliminin pozitif bilimlere ve bu alanda çalışma yürüten araştırmacılara yönelik olumsuz tutum ve yaklaşımları, toplumun İslam dinine karşı menfi bir bakış açısı geliştirmesine neden olmuştur.(Abduh, 1909, ss. 393-394) Dini adamları ile materyalist filozoflar arasında gerçekleşen bilimsel tartışmalarda materyalist filozofların üstünlük sağlaması, toplumun geniş kesimlerinde önemli bir algısal dönüşüme yol açmıştır. Bu süreç neticesinde toplum nezdinde, materyalist düşünce sahiplerinin ileri sürdüğü görüş ve düşüncelere saygınlık gösterme ve kabul etme yönünde bir kanaat yerleşmiştir.(Vecdi, 1909b, s. 42)

İslam alimlerinin bir diğer hatası, dini anlayış ve yorumlamada tali meselelere aşırı yoğunlaşarak temel prensiplerin ihmal edilmesi olmuştur. Son dönemlerde dini bilginin sorgulama ve analiz süreçlerinden yoksun bir şekilde, taklit yoluyla aktarılması bu problemleri derinleştirmiş ve nihayetinde İslam'ın özünden önemli ölçüde farklılaşan bir din anlayışının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum, din karşıtı söylemlerin güç kazanmasına ve dinin toplumsal ilerlemeye engel teşkil ettiği yönündeki iddiaların yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle bazı din adamlarının söylemleri, batıdakine benzer şekilde, skolastik ve dogmatik bir din anlayışı izlenimi oluşturduğundan, Hristiyanlık özelinde gelişen din karşıtı söylemlerin, Batı etkisindeki genç nesil tarafından bütün dinlere yönelik genel bir eleştiri olarak algılanmasına neden olmuştur.(Edip, 1908, ss. 159-160)

Bir diğer problem ise; İslam düşünürlerinin, dönemlerindeki itiraz ve şüphelere yönelik klasik kaynaklardan alıntı yaparak bir savunma geliştirilmesini yeterli görmeleri ve,

güncel gelişmeleri takip etme gereği hissetmemiş olmalarıdır.(Hakkı, 1910) Ulemanın entelektüel mücadelede etkisiz kalmasının bir başka nedeni, dini savunma amacıyla yazılan eserlerin Arapça olarak kaleme alınması ve bu dilin toplumun geniş kesimleri tarafından bilinmemesi sebebiyle delil ve savunmaların yeterince anlaşılabilmesidir. Bununla birlikte, o dönemde uygulanan nispeten katı yönetim, diğer düşünsel ifade biçimlerinde olduğu gibi İslam'ı savunan yayınlar üzerinde de kısıtlayıcı bir etki oluşturmuştur. Bu durum, inkarcı iddialara yeterli düzeyde cevap verilememesine ve nihayetinde dinsizlik düşüncesinin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır.(Edip, 1908, ss. 159-160)

Bu başlık altında değinilebilecek bir psiko-sosyal etki de inkar düşüncesini temsil eden kesimin nicelik ve nitelik açısından teşkil ettiği profildir. Nitekim bireylerin inanç sistemlerinin inşasında, belirli bir düşüncenin taraftarlarının nicel çokluğu önemli bir etkidir. Bu niceliksel boyutun yanı sıra, ilgili grubun niteliksel açıdan da üstün olduğuna dair genel bir kanaat mevcutsa, bu durumun birey üzerindeki etkisi daha belirgin olmaktadır. Bu teorik çerçeve bağlamında, Batılı entelektüeller tarafından savunulan inkarcı ideolojilerin, Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul eden yerli toplum üzerinde kayda değer bir etki oluşturmuştur.(Nursi, 2010, s. 125)

2.3. Bilişsel Nedenler

Rönesans ve Reform hareketlerinin tetiklediği Avrupa merkezli düşünsel dönüşümün Osmanlı toplumuna nüfuz etmesinden önceki dönemde, bilimsel temelli inanç karşıtı argümanların görece sınırlı olduğu gözlemlenmektedir. İslami inanç sisteminin ve dini yaşantının toplumsal dokuda baskın karakterde olması sebebiyle, İslam düşünürlerinin ortaya koyduğu sınırlı sayıdaki eser, inanç karşıtı görüşlerin çürütülmesinde yeterli olmaktaydı. Bununla birlikte, inceleme konusu olan tarihsel kesitte, mutlak inkar fenomeninin hem Avrupa'da hem de İslam coğrafyasında kayda değer bir artış gösterdiği ve bu düşünce sisteminin savunucularının iddialarını bilimsel bir metot çerçevesinde temellendirme eğiliminde oldukları müşahade edilmektedir. Bu tarihsel bağlamda, pozitif bilimler ve felsefi akımların sebep olduğu inanç sisteminin tahrip edilmesi, İslam düşüncesi açısından kritik bir tehdit unsuru olarak ortaya çıkmıştır.(Nursi, 2010, s. 105, 2013b, s. 437)

İnanç sistemlerine yönelik bilişsel itirazların analizi yapılırken, bilgi kuramlarına dair sorunların öncelikli olarak incelenmesi metodolojik açıdan önem arz etmektedir. Zira ülkemizde tezahür eden ateist düşünce sistemlerinin epistemolojik temelleri incelendiğinde, bu sistemlerin metafiziksel olguları kategorik olarak reddetme eğiliminde oldukları gözlemlenmektedir. Materyalist ontolojinin tek geçerli realite olarak kabul edildiği bir düşünce sisteminde, teistik bir inanç yapısının varlığını sürdürebilmesi haliyle mümkün olmayacaktır.(Hilmi, 2012, s. 45, 2018, s. 39)

Ateistik felsefenin temelini deneyci/ampirist bir bilgi kuramı oluşturmaktadır. Bu tür bir bilgi kuramını kabul edenler; bütün tesirin madde ve kuvvette olduğunu, gözlemlenemeyen ve tecrübe edilemeyen bir tesirin kabul edilmemesi gerektiğini savunurlar.(Harputi, 2016, s. 136; Harputizade, 2014, s. 42; Kazım, 2002, s. 190) Bu yaklaşıma göre, akli çıkarımların duyumsal veriler üzerinden yapılması durumunda dahi, gözlemsel sonuçların ötesinde kompleks ve soyut yargılara ulaşmanın nesnel bir geçerliliği bulunmamaktadır. Söz konusu epistemolojik yaklaşımda, herhangi bir yargının geçerli sayılabilmesi için ya doğrudan test edilebilir olması ya da doğrudan gözlemlenebilir nitelikte bulunması zorunluluğu öngörülmektedir. Bu kabulün doğal sonucu, fiziksel sebep ve olguların dışında herhangi bir varoluş alanının reddedilmesidir.

Varlıkları ve olayları yalnızca mevcut fiziksel varoluşları bağlamında ele alan ve epistemolojik sınırlarını bu çerçeve ile kısıtlayan düşünce sistemleri, gözlemlenebilir iki maddi fenomen arasındaki ilişkiyi zorunlu bir nedensellik bağlamında değerlendirmek durumundadır. Söz konusu araştırma metodolojisi, zihinsel süreçleri giderek daha derinlemesine maddi detaylar arasına hapsedmekte ve bu durum kaçınılmaz olarak metafizik alana yönelik bir yabancılaşma ve metafiziksel olguları kavrama noktasında bir yetersizlik ile sonuçlanmaktadır. (Ferid, 2012, ss. 55-56; Nursi, 2010, s. 227, 2015, s. 139) Ayrıca bu tarz sistemler, evrenin deterministik doğa yasalarıyla işleyen bir sistem olduğu iddiasından hareketle, harici ve ezeli bir varlığın mevcudiyetine gereksinim olmadığı tezini de ileri sürmektedirler.(İzmirli, 2018, s. 308) Ancak; doğa yasalarının nasıl ortaya çıktığını, neden belirli matematiksel sabitlere dayandığını ve evrendeki kompleks düzenin nasıl tesis edildiğini açıklamaktan uzak olan bu yaklaşımın, sadece mevcut işleyişi tanımlamakla yetindiği, “niçin” sorusunu ise göz ardı ettiği görülmektedir.

Bilimsel ateizm savunucularının yaklaşımlarından biri de henüz açıklanamamış fenomenlerin gelecekteki bilimsel gelişmeler vasıtasıyla tam anlamıyla aydınlatılacağı öngörüsüne dayanmaktadır. Bu düşünce sisteminin taraftarları, tarihsel süreçte bazı yanlış paradigmalara bilimsel ilerlemeler neticesinde revize edilmesini referans alarak, evren ve içindeki olayların tümünün nihai olarak bilimsel metodoloji ile açıklanabileceğini öne sürmektedirler. Bu yaklaşım, kozmik sistemin işleyişini açıklamada metafiziksel bir fail aramanın gereksiz hale geleceği varsayımına dayanmaktadır.(Harputizade, 2014, s. 42) Ancak bu pozitivist öngörü, bilimsel metodolojinin kendi sınırlılıklarını göz ardı etmekte ve henüz keşfedilmemiş olguların mutlaka materyalist bir açıklamaya sahip olacağı ve metafizik soruları tam anlamıyla yanıtlayabileceğini şeklindeki temelsiz bir ön kabulü barındırmaktadır.

Kişilerin bilişsel anlamda inkar düşüncesine yönelmesine yol açan bir husus da inkar fikrini gerektiren veya makul gösteren bazı bilimsel söylemlerdir. İncelemiş olduğumuz dönem içerisinde de birtakım mütefekkirler kendilerini bilim insanı olarak takdim ederek, pozitif bilimlerin metodolojik çıkarımlarını ve terminolojisini manipüle etmek suretiyle, sübjektif görüş ve hipotezlerini bilimsel hakikatler gibi sunma eğilimindedirler. Bu tarz yayınların çoğalması, genç entelektüel kesimin düşünsel formasyonunda giderek artan bir tahribata sebebiyet vermektedir.(Günaltay, 1339, s. 31; Hilmi, 2012, s. 35, 2018, s. 30) Nitekim bu durumun en bariz örneği, esasında felsefi bir yorum ve hipotez olan evrim teorisinin, bilimsel bir gözlem ve tespit gibi sunulması toplumun inanç dünyasında ciddi bir tahribata sebebiyet vermiş olmasıdır.

Birtakım felsefi ön kabullerin, yani herhangi bir mantıki veya bilimsel alt yapısı olmaksızın direkt olarak mutlak doğru kabul edilen önermelerin, inanç esaslarına delil olarak öne sürülen teistik argümanlarla çeliştiğinde, bahse konu felsefi tezlerin kabul edilmesi, inkar düşüncesinin oluşumunda ciddi bir tesir göstermiştir. Örneğin bu düşünce tarzına göre; gaye ve tasarım olarak görünen şeyler aslında tabii seleksiyon neticesinde ortaya çıkmış durumlardır. Mesela; kuşun uçuşu için ona kanat verilmiş değildir, tabii nedenler sonucunda kuşun kanadı oluştuğu için kuş uçabilmektedir.(İzmirli, 2018, s. 309) Ayrıca teistler tarafından savunulmakta olan ‘tesadüfün böyle mükemmel bir sistem netice veremeyeceği’ delilini geçersiz kılmak adına dünyanın eksik olduğunu ve tasavvur edildiği gibi mükemmel birinin eseri olamayacağını iddia etmişlerdir.(İzmirli, 2018, s.

317) Oysa dünyanın kusurlu olduğunu ileri sürerek mükemmel bir yaratıcının varlığını reddetme fikrinin; evrenin düzen, uyum ve kompleksliğinin tesadüfen oluşamayacak kadar sofistike olduğu gerçeğini göz ardı eden indirgemeci bir yaklaşım olduğu ortadadır. Buna rağmen, bir tür önyargı olan bu tarz felsefi kabuller tartışmaya kapalı olduklarından, kendi içlerindeki zayıflıkları gizleyebilmişlerdir.

Bu kapsamda ele alınacak bir başka felsefi iddia da inkarcılar tarafından öteden beri sıklıkla kullanılan kötülük problemidir. Kötülük problemi; eğer Tanrı her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve mutlak anlamda iyi ise, dünyada var olan kötülüklerin ve acıların nasıl açıklanabileceği şeklinde formüle edilmektedir. Bu problemin ateistik ideoloji sahipleri açısından kullanışlı olmasının sebebi, kötülüğün Allah'a nispeti konusunda mezhepler tarafından sergilenen farklı yaklaşımlardır. Halbuki bu konuyu Allah inancı noktasında problem haline getirecek esaslı bir neden yoktur.(İzmirli, 2018, ss. 448-460) İnkâr fikrini savunanların bu yaklaşımı, esasen kendi kurgusal tanrı tasavvurlarındaki tutarsızlıkları evrenselleştirme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Nitekim İslam düşüncesinde; kulun imtihanı, irade özgürlüğü, halk-kesb ilişkisi ve mutlak adaletin ahirette tecellisi gibi parametrelerle konu hakkında mantıki izahların yapıldığı ciddi bir literatür bulunmaktadır.

Bir başka inkar nedeni olarak "Din terakkiye manidir" şeklindeki sloganik söylemi; Avrupa'daki skolastik düşüncenin ve tahrif edilmiş Hristiyanlıkta gözlemlenen tutarsızlıkların yol açtığı dine karşı tepkinin tüm inanç sistemlerine genellenmesi neticesinde ortaya çıkan bir argümandır. Bu yaklaşım, spesifik olarak Avrupa'daki tarihsel Hristiyan deneyimini evrensel bir din eleştirisi zeminine taşıma girişimidir.(Harputi, 2016, s. 136; Harputizade, 2014, s. 125; Hilmi, 2012, s. 128) Ancak İslamiyet ile Hristiyanlığı tarihsel ve doktriner bağlamda mukayese etmek metodolojik açıdan yanlıştır. Zira Avrupa'da Hristiyanlığın hâkim olduğu dönemler, istibdat, gayr-i medeni toplum yapıları ve iç savaşlarla karakterize olmuş, bu durum nihayetinde toplumsal düzeyde dine karşı sistematik bir tepkinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Buna karşın, İslamiyet'in özüne bağlı kalan yönetimlerde barış, dayanışma ve bilimsel ilerlemenin varlığı tarih disiplininin objektif verileriyle teyit edilmektedir.(Nursi, 2013, s. 152)

İslam dünyasında ortaya çıkan inkarcı eğilimlerin önemli nedenlerinden bir diğeri de dinin özünden uzaklaşarak toplumda yerleşik hale gelen bidat ve hurafelerdir. Muarızlar, özellikle eğitim görmüş kesimler üzerinde etkili olmak amacıyla, bu sapmaları sistematik bir biçimde eleştiri konusu haline getirmişlerdir. Dinin özüyle bağdaşmayan bu uygulamaların varlığı, entelektüel birikime sahip bireylerin din algısını olumsuz yönde etkilemiş ve bazı durumlarda dinden uzaklaşmalarına zemin hazırlamıştır.(Ertuğrul, 2017, ss. 230-231)

İnanç oluşumunda karşılaşılan yanlış yaklaşım biçimi, inkar tutumunun bir diğer önemli nedenidir. Bu bağlamda, bireyler kendi mevcut inanç sistemlerinin temelini oluşturan unsurları eleştirel bir perspektifle değerlendirirken, söz konusu unsurlarda herhangi bir kusur veya tutarsızlık algıladıklarında alternatif inanç veya ideolojilere yönelebilmektedirler. Oysa sağlıklı bir düşünsel süreç, eleştirel yaklaşımın yalnızca mevcut inanca değil, alternatif ideolojilere de nesnel bir şekilde uygulanmasını gerektirir. Bireylerin, bilişsel analiz ve eleştiri sürecinde yöntemsel hatalar yapabileceklerini veya yanlış veriler kullanabileceklerini göz önünde bulundurmaları gerekir. Güncel örneklerde sıkça görülen bu olgu, bireylerin dini inançlarla ilgili spekülative söylemlerden etkilenerek inançlarından uzaklaşması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Söz konusu bireyler, mevcut dinsel inancın yanlış olduğu kabulünden hareketle, alternatif olarak benimsedikleri ideolojinin gerçekliğini sorgulamaksızın kabul etme eğilimi göstermektedirler.(Nursi, 2015, s. 76)

SONUÇ

Son dönem Osmanlı alimlerinin inkar düşüncesi ile mücadeleleri incelendiğinde; inkar düşüncesinin toplumda zemin bulup yayılma nedenlerini kapsamlı bir incelemeye tabii tutmaktan ziyade, söz konusu dönemde din aleyhindeki ateistik ideolojilere ve özellikle yaratıcı inancına yönelik eleştirilere doğrudan yanıt verme stratejisi izledikleri gözlemlenmektedir. Kanaatimizce bu yaklaşımın en temel motivasyonu, din adamlarının inkarcı düşünceye karşı tepkisel bir refleksi olarak, dine yöneltilen eleştirilere doğrudan müdahale etme girişiminden kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşımın ikincil motivasyonu ise, inkarcı iddiaların toplumda yaygınlaşmasının temelinde halkın bu iddiaların cevaplarını bilmemesinin yattığı değerlendirmesidir. Dolayısıyla, söz konusu iddiaların sistematik ve

ikna edici bir biçimde çürütülmesinin toplumsal yayılımı engelleyeceği öngörülmüş olabilir.

Dönemin sınırlı sayıdaki telifatına rağmen, yapılan tespitlerin inkarcılığın nedenlerini anlamak bakımından hâlâ geçerliliğini koruduğu ve özgün nitelikte olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum, söz konusu çalışmaların dönemsel bağlamda ne denli önemli ve derinlikli bir analiz sunduğunu göstermektedir. Tespiti yapılan inkar nedenlerine baktığımızda; bilişsel nedenler inancı taklit seviyesinde olan halkı ciddi bir şekilde etkilemişse de, inkar fikrini tercih eden kişilerde bu durumun psiko-sosyal bir arka planı olduğu, bizce de haklı olarak değerlendirilmektedir.

Gelecekteki araştırmalar için öneri niteliğinde olmak üzere, çalışmanın kapsamının farklı İslam coğrafyaları ve Cumhuriyetin erken dönemleri de dikkate alınarak genişletilmesi, konunun daha derinlemesine ve çok boyutlu anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Böylelikle inkarcılığın toplumsal ve düşünsel arka planına dair daha kapsamlı ve bütüncül bir analiz gerçekleştirilebilecektir.

KAYNAKÇA

Abduh, M. (1909). Bugünkü Müslümanlar Yahut Müslümanlığa Müslümanlarla İhticac (M. A. Ersoy, Çev.). *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, 1(25), 393-397.

Akgün, M. (1988). *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. Başbakanlık Basımevi.

Ayni, M. A. (2014). *Reybilik, Bedbinlik, La-İlahilik Nedir? Tevfik Fikret'in Tarih-i Kadim'ine Bir Cevap*. Çizgi Kitabevi.

Bolay, S. H. (1979). *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*. Töre - Devlet Yayınevi.

Bulgen, M. (2016). Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri. *Bilimname : Düşünce Platformu*, 30, Article 30.

Coşkun, İ. (2014). *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*. Hikmetevi Yayınları.

Çetin, İ. (2002). İman ve İnkârın Rasyonel Değeri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI(1), Article 1.

Edip, E. (1908). Anlaşamadık Hala Da Anlaşamıyoruz. *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, 1(10), 159-160.

Ertuğrul, İ. F. (1928). *Maddiyun Mezhebinin İzmihlali*. Orhaniye Matbaası.

Ertuğrul, İ. F. (2017). *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk*. Çizgi Kitabevi.

Ferid, İ. (2012). *İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun*. Çizgi Kitabevi.

Günaltay, M. Ş. (1339). *Felsefe-i Ula: İspat-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri*. Evkaf-ı İslamiyye Matbaası.

Hakkı, M. İ. (1910). Din-i İsaâmiyye Ulum ve Fünun. *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, 3, 352.

Harputi, A. el-. (2016). *Kelam İlmine Giriş*. Çelik Yayınevi.

Harputizade, H. M. E. (2014). *Red ve İsbat*. Çizgi Kitabevi.

Hilmi, Ş. F. A. (2012). *Huzur-u Akl-ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*. Çizgi Kitabevi.

Hilmi, Ş. F. A. (2016). *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Darü'l-Fünun Efendilerine Tahriri Konferans*. Çizgi Kitabevi.

Hilmi, Ş. F. A. (2018). *Allah'ı İnkâr Mümkin müdür? Yahud Huzur-ı Fende Mesalik-i Küfür*. Çizgi Kitabevi.

İzmirli, İ. H. (2018). *Yeni İlm-i Kelam*. Ankara Okulu Yayınları.

Kazım, Ş. M. (2002). *Külliyat – Dini İçtimai Makaleler*. Ankara Okulu Yayınları.

Korlaelçi, M. (2018). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. Kadim Yayınları.

Kutluer, İ. (1992). Batılılaşma. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 5). Türkiye Diyanet Vakfı.

Nursi, B. S. (2010). *Lemalar*. Altınbaşak Neşriyat.

Nursi, B. S. (2010). *Sözler*. Altınbaşak Neşriyat.

Nursi, B. S. (2013). *Mektubat 1*. Altınbaşak Neşriyat.

Nursi, B. S. (2013). *Mektubat 2*. Altınbaşak Neşriyat.

Nursi, B. S. (2015). *Mesnevi-i Nuriye*. Hayrat Neşriyat.

Özdiñç, R. (2016). Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Yeni İlm-i Kelâm Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XIV(27), Article 27.

Özervarlı, M. S. (2019). *Kelamda Yenilik Arayışları: 19. Yüzyıl Sonu-20. Yüzyıl Başı* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; 282). İSAM Yayınları.

Sevinç, K. (2016). *Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi* [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=24316&tarama=kenan+sevin%C3%A7>

Sinanoğlu, M. (t.y.). *İman*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Geliş tarihi 01 Aralık 2024, gönderen <https://islamansiklopedisi.org.tr/iman>

Tanrıkulu, S. (2022). *Modern Mısır'da Nübüvvet Tartışmaları*. Fecr Yayınları.

Vecdi, M. F. (1909a). Hadîka-i Fikriye [1]: Mukaddime ((Ersoy), Mehmet Akif, Çev.). *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, 2(27), 12-13.

Vecdi, M. F. (1909b). Hadîka-i Fikriye [2]: İmanın Her Devirdeki Hali ((Ersoy), Mehmet Akif, Çev.). *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, 2(29), 42-44.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Talha KOMAY

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.
The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.
The author declares that he have no competing interests.